

Akademierna – mångvetenskaplighet, friheten och oberoendet

Stig Strömholm

"Vilket förnuftigt syfte fyller de lärda samfunden – alla dessa akademier, societeter, vetenskapssamhällen och vad de i övrigt må heta – vid sidan av universiteten, forskningsinstituterna, ämnesföreningarna, forskningsråden och de vetenskapliga tidskrifternas redaktioner?" Det är en fråga, som en akademiledamot inte helt sällan möter från nyfikna eller kanske oftare skeptiska företrädare för livet utanför elffenbenstornen – det sanna livet, det enda verkliga och levande, som det gärna betecknas av dem som av tvång eller böjelse genomlever det.

Frågorna blir ofta mer närgångna och mer specifika:

"Kan inte de outsläckt kunskapsförstärkning tillfredsställa sina lidelser genom att följa den allt stridare tidskriftsfloden, genom att verka inom forskningsråd eller stiftelser eller rentav genom att besöka sina kollegers föreläsningar? Och de sammanträdeslängtande och administrationsglada - får de inte sitt lystmäte i konsistorier, fakulteter och institutionsstyrelser? Bjuder inte vetenskapsvärldens alla anslagsbeviljande och medelsfördelande organ tillräckligt utrymme åt de maktlystnas och beslutfredjigas självförverkligande? Räcker inte den lärda republikens otaliga nämnder, styrelser och kommittéer för att ge de debattglada och till och med de trätgiriga rikliga arbetstillfällen? Får inte den högstämnda retorikens och de praktfulla processionernas vänner sin generöst utmätta ranson i universitetsvärldens traditionella festkalender?"

Om den med sådana frågor bestormade akademiledamoten inte förmår tillräckligt snabbt och fyndigt framlägga godkända svar – och det är ju långtifrån alltid fallet, ty akademiledamöter är oftast till sin natur och läggning saktmodiga och eftertänksamma – ja då händer det att frågeställaren blir misstänksam och i värsta fall insinuant. Han börjar söka akademiväsendets reella psykologiska motiv på intellektuellt och moraliskt allt lägre plan. Han antyder kanske att det är av vanlig banal fåfänga eller rentav för måltidernas skull som medlemskap i lärda samfund förefaller så eftertraktat. Eller han söker förklaringar på skrämmande mörka själsliga djup och antyder att ledamotskapets tjusning kanske mindre beror på glädjen över att själv kunna närvara i så framstående sällskap och deltaga i så intressanta sammanhang än på tillfredsställelsen över att den eller den namngivna kollegan inte är ledamot. Sådana insinuationer kan ibland till och med underbyggas med hänvisningar till det välbekanta förhållandet att akademiledamöter ofta uppnår hög eller mycket hög ålder. De biter sig fast i livet, mumlar belackarna, inte därför att de älskar det utan därför att de inte vill släppa sin stol i det lärda samfundet åt någon som kan befaras inte vara den värdig.

I en krets sådan som denna är det uppenbarligen inte nödvändigt att vederlägga de vanföreställningar som här har antytts, men det kan kanske likväl finnas skäl att återvända till de öppna sakfrågorna. Vilket eller vilka rimliga syften fyller idag lärda samfund av den i varje fall approximativt enhetliga typ som kännetecknar den moderna västvärlden?

Liksom anfall ofta är det bästa försvaret, är motfrågor liksom alternativa problemformuleringar stundom ett effektivt sätt att bemöta sådana spörsmål som andas kritik och som kan misstänkas bygga på tendentiösa verklighetsuppfattningar. Hur kommer det sig, kunde en tänkbar motfråga lyda, att lärda samfund av det slag vi känner har tillkommit i så gott som alla jämförbara länder och alljämt grundas eller åtminstone eftersträvas bland annat i de östeuropeiska länder som nyligen genomgått en total strukturförändring och nu orienterar sig mot västliga förebilder? Tyder inte denna akademiernas

överlevnad och blomstring åtminstone i en preliminär tolkning på att de fyller något slags rimliga syften? Det ter sig inte i förstone skäligt att utan vidare antaga att deras spridning och tillväxt skulle bero på en livsduglighet av samma negativa slag som ogräsens, det språkliga förfallets eller de smittsamma sjukdomarnas.

De europeiska akademiernas stamträd

För att en så generell och vittfamnande fråga skall få en någorlunda vederhäftig belysning är det viktigt att man granskar historien med klara och stränga ögon. I högtidstal dras ibland rottågorna i de europeiska akademiernas stamträd så djupt ned i historiens mylla som till det fjärde förkristna århundradets Athen och till den lund i utkanten av Athen, Akademeia, vid vilken Platon drev sin filosofiska skola. Även om det man vet om verksamhetens former, i vika fria samtal spelade en viktig roll, för tanken till ett diskuterande samfund snarare än till de auktoritära och hierarkiska strukturer som för det mesta präglade undervisning och utbildning i det förflutna, var Platons akademi dock först och främst en utbildningsanstalt, och det är således fullt rimligt och logiskt att namnet "akademi" alltsedan renässansen använts för att beteckna inte endast lärda samfund utan även högre läroanstalter, och detta både i dagligt tal och i officiellt språkbruk. Snarast kunde det nog sägas att utbildningsinrättningarna har en viss prioritetsrätt till namnet.

Den internationella terminologiska förbistringen ökas av att Académie i åtminstone ett ledande europeiskt land, nämligen Frankrike, är beteckningen för det samlade forsknings- och utbildningsväsendet, från universitet till småskola, inom en viss territoriell region. "L'Académie de Paris" är sålunda, om inga kompletterande tillägg göres, helt enkelt det sammanhållande namnet för Parisområdet alla universitet och skolor, över vilka till språkförbistringens ytterligare utveckling en dignitär med namnet "recteur", tillika "chancelier des universités" utövar ledningen.

Ser man sig om i antikens värld efter lärda sällskap i modern västerländsk mening, är det således knappast till Platons skola man skall söka sig. Det torde snarare vara anledning att stanna inför det Mouseion, den inrättning vigd åt de nio muserna, som stiftades i Alexandria på 200-talet f.Kr. av kung Ptolemaios II Philadelphos av Egypten och som blev ett centrum för en grupp av lärde som där bedrev sin forskningsverksamhet under kungligt beskydd och på synnerligen goda villkor. Liknande inrättningar tillkom på flera ställen i den hellenistiska medelhavsvärlden – i Pergamon, i Antiokia och i Konstantinopel – men som bekant kom med tiden namnet "museum" att användas för att beteckna en annan typ av lärdomsanstalt. Några reella historiska förbindelser mellan dagens akademier och kung Ptolemaios' Mouseion kan heller inte beläggas.

När den moderna typen av lärda samfund först uppträdde i Västerlandet, är det paradoxalt nog den direkta anknytningen till personen och tänkaren Platon och hans tankevärld snarare än någon likhet med filosofskolan vid Akademeia som avgjorde valet av beteckning. I Florens stiftades år 1460 av Cosimo de Medici den berömda men kortlivade "Accademia platonica", som bedrev sin verksamhet i det platoniska måltidssamtalets form, som i mycket stor utsträckning ägnade sig åt analysen av den grekiske filosofens läror och som bland sina ledamöter räknade Marcilio Ficino, Pico della Mirandola och Machiavelli. Den florentiska kretsens anseende och intellektuella inflytande både inom och snart också utom Italien var av sådan styrka och spridning att termen "akademi" nu kom att bli den dominerande beteckningen för lärda sällskap, även sådana som varken hade eller eftersträfvade någon anknytning till Platon och hans filosofiska läror. I själva verket hade vittra och lärda sammanslutningar av liknande slag men med mindre strålgans redan tidigare förekommit på olika ställen i Europa, bl.a. i det islamska Spanien, vid Karl den stores hov, där den av kejsaren höst skattade Alcuin fick ett lärt samfund till stånd, och i Toulouse, där trubadurens sammanslutning för litterär samvaro och tävlan, les jeux floraux, kan betecknas som

en tidig akademi; den tillkom redan 1323 och består alljämt.

I Italien följde under 1400- och 1500-talen en rad furstar och lärde det florentinska exemplet. Bland alljämt verksamma akademier torde den språkvärdande Accademia della Crusca från 1582 vara den äldsta bland dem som arbetar på nationell nivå. I det övriga Europa är 1600-talet och 1700-talet de akademigrundande seklerna framför andra. Man kan i det historiska perspektivet iakttä ett par-tre vågor av akademiinstititioner, och man kan i fråga om de lärda samfundens tillkomstsätt och ställning likaså särhålla vissa grupper med karakteristiska drag.

Innan dessa tas upp till kortfattad belysning ter det sig emellertid lämpligt att något dröja vid en av de principfrågor som berördes inledningsvis. Det är frågan om förhållandet mellan akademierna i betydelsen fria lärda sällskap å ena sidan och universiteten å den andra. Självfallet finns det inte några oföränderliga naturlagar som skulle bestämma relationerna mellan dessa båda inrättningar. De är båda kulturprodukter, underkastade den historiska relativiteten och de omgivande samhällsfaktorens skiftande inverkan. Icke desto mindre är det påfallande att ett växelspel dem emellan kan iakttä under de perioder då detta är möjligt. Att universiteten är den äldre av de båda institutionerna är uppenbart. Det är först mot slutet av renässansen som relationer mellan de båda typerna av lärda inrättningar kan komma i fråga.

Högmedeltiden, framför allt 1100- och 1200-talen, inleddes av en intellektuell vitalitetsexplosion, som kom till uttryck bland annat i grundandet av universitet på många håll, främst i Italien, Frankrike, Spanien och England. Rörelsen fortsatte i Tyskland, Nord- och Östeuropa under 1300- och 1400-talen. Det står en vårlig entusiasm kring 1100-talets lärda värld; längs oväntade vägar, i främsta rummet genom det muslimska Spanien, hade väsentliga element av det antika tankearbetet börjat nå fram till Västeuropa. Aristoteles' verk blir tillgängligt; lockande och förbryllande fragment ur den platoniska tankevärlden tolkas och dryftas vid katedralskolorna och de framväxande universiteten. Kulmen nås på många områden under 1200-talet, Thomas av Aquinos och de stora glossatorens tid. Med enstaka och begränsade undantag sjönk den intellektuella vitaliteten kraftigt under senmedeltidens långa krisperioder. Den förnyelse som kännetecknade renässansen kom endast i mindre omfattning universiteten till del. När de mest betydelsefulla utvecklingsfaserna i det europeiska akademiväsendets tidiga historia inträdde, befann sig högskoleväsendet på de allra flesta håll i ett tillstånd av förfall eller åtminstone förstelning. Flertalet universitet var latinskolor, som meddelade blivande präster och ämbetsmän en rutinmässig utbildning på skolkolastisk grund. Jurisprudensen liksom den klassiska filologin hade ofta framstående företrädare, men teologin var för det mesta starkt fixerad vid de kontroverser som följt av reformation och motreformation, och de naturvetenskapliga studierna, där de alls förekom, stod för det allra mesta lågt och präglades av låsningar till det aristoteliska tankearbetet.

"New Atlantis"

Det är karakteristiskt att en av de mest inflytelserika impulsgivarna, när det gällde grundande och utformning av lärda sällskap, nämligen Francis Bacon, stod utanför universitetsväsendet. Hans New Atlantis från 1627 tecknar bilden av ett slags forskningens och inte minst den vetenskapliga idé- och kunskapsspridningens centrala helgedom, "Salomos hus". Det är också karakteristiskt för detta utvecklingsskede att de två mest betydelsefulla lärda sällskapen, Royal Society i London, som grundades 1660 och fick kungligt stadfästelsebrev 1662, och Académie des Sciences i Paris, grundat 1666, hade sitt ursprung i fritt samverkande grupper av privatlärda forskare och förnäma amatörer, av vilka de flesta inte var knutna till något universitet. När Tyskland år 1700 fick sin länge ledande vetenskapliga akademi, Preussische Akademie der Wissenschaften i Berlin, var visserligen det statliga inflytandet från början större, men samfundets ledande intellektuelle tillskyndare var Leibniz, en typisk företrädare för den grupp av forskare

och tänkare som satte sin prägel på det första stora naturvetenskapliga genombrottet under 1600-talet. Även med detta mycket kortfattade och knapphändiga försök att karakterisera den historiskt givna universitetsinstitutionen och de nya lärda sällskapen är några av de frågor som inledningsvis lades i en kritisk utomstående bedömares mun besvarade i varje fall försåvitt gäller tiden för de äldsta akademiernas skapande. De fyllde syften och fullgjorde uppgifter som då helt enkelt inte tillvaratogs av universiteten och heller inte ansågs ankomma på dessa.

På denna första våg av akademigrundande i de europeiska huvudländerna följde under 1700-talets första hälft instiftandet av en rad liknande institutioner i vad man kanske vågar kalla de sekundära länderna. Här är ofta statliga initiativ dominerande: det kan inte råda tvivel om att kunglig akademi, helst efter franskt mönster, kommit att uppfattas som en prestigeförhöjande eller rentav oundgänglig inrättning i ett väl beställt rike. Den ryska monarkin, med dess uppenbara behov av att i sak uppnå eller i varje fall till skenet vinna status som civiliserad förvaltningsstat, är tidigt framme; redan 1725 grundas den kejsarliga vetenskapsakademien i St. Petersburg; kännetecknande för denna är att dess ledamöter är anställda i akademien och fullgör sitt vetenskapliga arbete där. Akademiens beroende av kejsarligt initiativ för att alls kunna födas och existera var en självklarhet. Några grupper av privatlärda eller aristokratiska amatörer, som skulle ha kunnat bilda en fri sammanslutning, fanns inte i det moskovitiska riket. Här uppträder redan det mönster, med akademierna som centrala statliga forskningsorganisationer, som i vår tid kommit att karakterisera både Sovjetunionen och dess satellitstater.

I Sverige, med början år 1739, Kungl. Vetenskapsakademiens tillkomst, i Danmark (1742) och i Norge (1760) påminner förhistorien om den franska och den engelska. Grupper av enskilda, lärda och aristokratiska amatörer, hade bildat samfund, som sedan fick kunglig stadfästelse. Samtidigt eller något senare tillkom lärda samfund i de flesta större tyska stater, i Österrikiska Nederländerna (Belgien), Savojen och övriga större italienska furstestater, Portugal och Spanien. American Philosophical Society grundades redan 1743 i Philadelphia med Benjamin Franklin som sekreterare. Tjugufem år senare sammanslogs sällskapet med ett annat samfund; Franklin förblev emellertid sekreterare. Han tillhör de få som har välgrundade anspråk på den vanliga benämningen "ständig sekreterare" – "secrétaire perpétuel"; han uppbar funktionen i 17 år och besegrar därmed den sannolika europeiske rekordinnehavaren, Fontenelle, som ryktade enahanda värv inom den franska Académie des Sciences i 41 år, från 1699 till 1740.

Den tredje stora akademigrundande vågen är den som drar fram under 1800-talet i de länder som då antingen vunnit politisk eller kulturell självständighet eller helt enkelt kompletterat sin uppsättning av lärda samfund med specialakademier för enskilda vetenskapsområden. Det högt ansedda samfund som idag håller sin högtidsdag hör i kraft av instiftandet år 1838 till de tidigaste i denna grupp. I fråga om verksamhetsformer och traditioner kan man bland de äldsta europeiska akademierna särskilja dem som i större eller mindre omfattning har utnyttjats av statsmakterna för speciella forskningsändamål och därför tilldelats särskilda offentliga resurser och dem som i allt väsentligt bedrivit sin verksamhet på egen hand och på egna villkor, under ett mer eller mindre formellt kungligt eller statligt beskydd och i större eller mindre mån beroende av tillskott från det allmänna. Till den förra gruppen hörde som redan antytts främst den ryska akademien och dess sovjetiska och östeuropeiska efterföljare, vilka ju helt enkelt var de ifrågakvarande staternas permanenta forskningsorganisationer, men dit hörde också - låt vara i betydligt mer begränsad omfattning i fråga om uppgifter, resurser och därmed också beroende, de preussiska och franska akademierna. Även Royal Society uppbar statsbidrag och fullgör uppgifter av offentligt intresse.

De lärda samfundens livskraft och motståndskraft

Vad är det då som gör att dessa sammanslutningar företer sådan livskraft och att de visat sig ha styrka nog för att både överleva och blomstra även i tider då den lärda republikens städer och byar – universitet och högskolor – med lavinartad hastighet växer i både antal, storlek och anspråk på samhällets medel? Låt mig i knappaste stenstil peka på sex förhållanden som enligt min mening åtminstone bidrager till denna de lärda samfundens livskraft och motståndskraft – som gör dem till uthålliga fästningar vid den lärda republikens gränser. Den första faktorn är akademiernas reella mångvetenskaplighet. "Interdisciplinarity" är sedan årtionden ett ofta missbrukat slagord. I akademierna betecknar ordet en verklighet, även om det enskilda samfundet ofta omfattar en begränsad grupp av discipliner.

Den andra faktor som jag skulle vilja nämna är ledamöternas fullständiga likställdhet inom samfundet. I Franska akademien har alltid suttit – och sitter än – kardinaler och hertigar, liksom riksråd och serafimerriddare av ålder hör till den svenska. Det i de lärda och vittra samfundet föreskrivna tilltalsordet – "herr", "Monsieur" – är inte ett uttryck för akademisk formalism eller rentav 1800-talsborgerlig kruserlighet, det uttrycker principen att i den lärda republiken möts man som gelikar.

Det tredje förhållandet av betydelse är medlemskapets livsvarighet. Att denna princip kan ha nackdelar skall inte förnekas. Men som trygghetsfaktor, som grund för djup lojalitet och samhörighet och som bas för objektivitet och till och med generositet utan konkurrenssynpunkter är principen stark och betydelsefull. En liknande psykologisk verkan utövar grundsatsen att aktivt deltagande och uppdrag i det lärda samfundet är frivilliga. I de flesta akademier är plikterna undanstökade med inträdesföredrag och eventuellt inträdesskrift. För det femte har samfundets slutenhet, intimitet och sällskapliga karaktär en obestridlig styrka som lojalitetsbefrämjande och även trivselskapande faktorer. Utan Bacchus och Ceres fryser Venus, heter det som bekant. Det gäller även Minerva.

Sist och främst: friheten och oberoendet. I en vetenskapernas värld, där politiska hänsyn och sneglande mot möjliga finansieringskällor ofta gör vetenskapidkarens vandring inom universitetsväsendet till en både svårmanövrerad och otrygg expedition, framstår deltagandet i det fria lärda samfundets arbete ej sållan som djupt befriande. Akademierna ter sig då som starka och trygga fästen i den lärda republikens alltmör svåröverskådliga terräng. Det är sant att de lätt kan beskrivas som maktlösa, som rena försvarspositioner med små möjligheter till offensivt handlande. När man t.ex. deltar i förhandlingarna inom de europeiska akademiernas samarbetsorganisation, kan detta intryck stundom bli tämligen nedslående. När man å andra sidan kan konstatera att ansvarskännande ledande personligheter i det europeiska forskarsamhället funnit det lärda samfundets struktur och verksamhetsformer vara så väsentliga för att ge den samlade vetenskapsvärlden en stark och fri stämma gentemot bland annat den Europeiska Unionens politiker och ämbetsmän att en grupp sådana personligheter för tio år sedan grundade en alleuropeisk akademi, Academia Europaea, med uppgift att vara denna starka och fria röst, då stärkes tilltron till akademierna som sväerövrade fort men också som baser för aktivt handlande vid den lärda republikens gränser.

Akademiker Stig Strömholm är rektor emeritus vid Uppsala universitet. Nuförtiden är han president för Academia Europaea. Han är mycket flitig skribent. På finska har utkommit t.ex. "Länsimaisen oikeusajattelun historia" (Lakimiesliiton kustannus 1989). Denna artikel baserar sig på Finska Vetenskaps-Societetens 160-årshögtidstal 29.4.1998.